

פרשת תל חי בראי עיתונות התקופה: הוויכוח על משמעות המוות ושמירת החיים

דבורה גלעדי ויוסי גולדשטיין

מבוא

ב־1 במרץ 1920 ("יא באדר תר"ף) הותקפה חצר תל חי. שישה ממגיניה נהרגו, ובהם יוסף טרומפלדור – מפקד ההגנה על המקום. לימים התקפה זו הפכה לחלק בולט באתוס הציוני בעוצמה שאפשר לומר עליה שלא הייתה דומה לה בכל תקופת היישוב. במרכז הפרשה עמדו טרומפלדור ומילותיו האחרונות "טוב למות בעד ארצנו". המאמר נועד לבחון את הפרשה בראי עיתונות התקופה.

בחינה זו יכולה להדגיש את השינויים שחלו ביישוב על ציר הזמן: על פי הסיקור העיתונאי, מה היה היחס לסיכון החיים ולמוות על מזבח המולדת טרם נפילת תל חי ומה היה היחס אליהם אחריה. השוואה זו יכולה להעיד על השפעת צמיחת המיתוס על הדין בנושאים אלה.

במאמר זה הוצבה מטרה נוספת: לבחון את השינוי שחל במתנגדי ההישארות בתל חי לאחר נפילתה. העיתונות היא המקור המתאים לבחינת אלה, הן מאחר שהעיתונות הייתה אחת הבמות החשובות לצמיחת מיתוס תל חי, והן משום שבהיותה יום־יומית היא משקפת שינויים מהירים המתחוללים בחברה. המאמר בוחן את היחס לתל חי בסיקור העיתונאי בשלוש נקודות זמן: טרם נפילת היישוב, מייד אחריה וכשנה לאחר מכן. השוואת הסיקור על שלוש נקודות שונות בציר הזמן יכולה להעיד על יצירת המיתוס ועל הפנמתו. המחקר בנושא תל חי רב ועשיר במגוון היבטים: היסטוריים, מיתיים, פוליטיים, ביטחוניים, חברתיים ועוד.¹ בהקשר של מחקר עיתונות, מאמרו החשוב של עוזי אלידע התחקה אחר מקומם של טרומפלדור ותל חי במאבק שהתחולל בין ילידי הארץ לבין העולים מאירופה, ובהמשך בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית, על הנצחת גיבורים לאומיים. הוא עקב

1. בהקשר זה אפשר לציין את קובץ המאמרים המקיף, העדכני ביותר בנושא: זרובבל וגולדשטיין, 2020.

אחר התחרות בין טרומפלדור לגיבורים אחרים בשנות העשרים והשלושים של המאה ה־20 בראי העיתונות.² ניכר כי האירוע והמיתוס הפכו עם השנים לזירת קרב פוליטית.³ התהליכים הללו התרחשו בשני העשורים שלאחר הקרב בתל חי. מאמר זה עוסק בתקופה מצומצמת בהרבה: בימים הסמוכים לקרב, בטרם התחולל, ולאחר מכן בשנה שאחריו. אנו חוצים לטעון כי בפרק זמן זה מיתוס תל חי צמח במהירות לממדים מפתיעים, והתקבל על ידי חלקים נרחבים ביישוב כמעט ללא ויכוח. אם לפני הקרב החל להירקם מיתוס בגבולות תנועת העבודה בלבד, אחריו הוא מתקבל על ידי כלל היישוב, ובכלל זה מתנגדיה של תנועה זו. ייחודו של המאמר בכך שהוא בוחן את השינויים הללו ברגעי ההיווצרות של המיתוס.

אתוס הגבורה וההקרבה בקרב חלוצי העלייה השנייה

מיתוס תל חי הביא את אתוס הגבורה וההקרבה לשיא חסר תקדים בתולדות היישוב, אך לא צמח בחלל ריק. כבר מראשיתה של הציונות, ובעיקר מימי העלייה השנייה, היה דיון במשמעות המוות ובהקרבה הציונית. כבר בשנות השמונים של המאה ה־19, בדברו על מצבו החולני של העם היהודי, טען המנהיג הציוני יהודה לייב פינסקר שהבעיה היא שהם אינם מצליחים למות: חייהם של היהודים הם חיים ערומים, מאחר שהם חסרי מדינה, ולכן גם מותם כזה. היכולת לתת למוות משמעות ציבורית נובעת מהשתייכות היחיד לקהילה לאומית. בהיעדר קהילה לאומית יהודית נמנעה מן היהודי האפשרות למות מוות בעל משמעות, "מוות יפה".⁴ לדעת בועז נוימן, הקמתם של ארגוני השמירה הציוניים, בר גיורא (1907) והשומר (1909), העניקה ליהודים, לראשונה זה שנים, אפשרות של 'מוות יפה'. על פי התפיסה שנוצרה, בשונה מהמוות הגלותי, שהיה סתמי, החלוצים שמתו בארץ ישראל לא מתו סתם, אלא במותם ציוו את החיים ואת הארץ. במותם החליפו את החיים הסופיים בחיי נצח אין־סופיים.⁵

שלב חשוב בבניית האתוס של 'המוות היפה' החלוצי קרה עם הוצאת ספר זיכרון ציוני ראשון, "זכור לחללי השומר", שיצא ביפו ב־1911 ובמהדורות נוספות בניו יורק, בברלין ובלודז' בשנים שלאחר מכן, וזכה להתעניינות רבה. ב'זכור' פורסמו לראשונה דברים

2. אלידע, 2020, עמ' 318-349.

3. הדברים ניכרים גם במאמרו של גולדשטיין, 2020, המתאר כיצד העליות לתל חי הפכו עם השנים למוקד התכתשות פוליטית.

4. כהן, 2007, עמ' 222-223, 240.

5. נוימן, 2009, עמ' 39, 114.

מפורשים בשבח המוות במלחמה.⁶ הסופר ר' בנימין (שם עט של יהושע רדלר פלדמן), מיוזמי הוצאת הספר, כתב בו: "טוב לגבר כי יפלח חץ כליותיו בנעוריו... לא ברוב ימים אושר ויופי. אשרי מי שימיו ספורים".⁷ במאמר בעיתון האחדות, ביטאונה של מפלגת פועלי ציון, בעקבות הוצאת הספר, כתב הפעיל הציוני יעקב זרובבל: "אם יתחילו פה חיים יהודיים ויצירה יהודית – יקומו גם גיבורים יהודים שידעו למות. לדעת למות – עלינו עוד ללמוד את הדבר הזה [...] קברים חדשים – אות הוא כי חיים חדשים מתקמים בארץ, חיים אשר אין בהם מעונים, כי אם אנשים בריאים [...] אשר אהבתם לחיים לא תשאל למה ומדוע, היודעים לנפול במלחמה".⁸

דוגמה נוספת לאתוס אפשר למצוא בסיפורו של החלל הראשון של דגניה, משה ברסקי, שלאחר מותו הורה אביו לאחיו ללכת לדגניה ולמלא את מקומו של האח שנפל. באספה ציונית בפריז בשנת 1914 אמר חיים וייצמן על האב, הרץ ברסקי: "היהודי הזה הוא הציוני הפוליטי הגדול ביותר אחרי הרצל". המיתוס סביב משפחת ברסקי סימל את המחויבות החברתית למלא את מקום הנפלים ולקדם את המפעל החלוצי.⁹ אם כן, החל מימי העלייה השנייה נוצר אתוס של גבורה והקרבה, שלפיו הנכונות להקרבת חיים נועדה להיות מאפיין מוצהר של היהודי החדש.¹⁰

עיתונות היישוב

אמצעי תקשורת המונים מילאו תפקיד מרכזי בגיבוש ועיצוב המדינה המודרנית ונמצאו בראש רשימת הכלים לעיצוב זהות לאומית.¹⁰ גם בקרב היהודים פעילות תקשורתית הייתה חלק בלתי נפרד מכל התארגנות יהודית בסוף המאה ה־19 ובמאה ה־20. החוקר יגאל עילם ביטא את מרכזיות העיתונות באומרו: "כל ניסיון התארגנות במחנה הציוני או במסגרת היישוב היהודי בארץ ישראל מתחיל בייסודו של כתב עת, עיתון, שהמערכת שלו היא המנהיגות הפוליטית של אותו ארגון".¹¹ העיתונים המפלגתיים נועדו להיות במה לפיתוח השקפת העולם של הזרם הרעיוני שהוציאם לאור. עיקר מאמצי העיתונאים לא היו דיווח מן השטח או הבאת 'סקופים' אלא קידום מטרות אידאולוגיות. הדבר תאם את

6. פרנקל, 1986.

7. י' רדלר פלדמן (רבי בנימין), "שלושה שמתו כאחד", בתוך: רבינוביץ, תרע"ב, עמ' 4.

8. י' זרובבל, 'זכור – שברי רעיונות', **האחדות**, י"ב בטבת תרע"ב, עמ' 7.

9. חזן, 2004.

10. הייאס, 2000, עמ' XIII. עיתונות כמקיימת דיון ציבורי אפשר לראות בעיקר בתקופות מהפכניות. הוצאת עיתון פוליטי הייתה שקולה להשתתפות במאבק פומבי. ראו טרנד, 1994.

11. אצל אלמוג, 2004, עמ' 45.

הגישה המקצועית שהייתה מקובלת במזרח ומרכז אירופה, ששם העבודה העיתונאית הדגישה את הצד האינדאולוגי והפובליציסטי.¹² העיתונאים ראו בעבודתם שליחות אידאית מהפכנית, ולא במקרה הכתיבה והעריכה העיתונאית הייתה נתונה בידי אישי ציבור בכירים. במאמר נבחן את מאורע תל חי בראי ארבעת העיתונים העבריים שיצאו באותה עת, המייצגים את הקבוצות הבולטות ביישוב: היומונים דאר היום והארץ והשבועונים קונטרס והפועל הצעיר. דאר היום הוקם ב-1919 בידי קבוצה של ילידי הארץ בראשות איתמר בן אבי¹³ ואלכסנדר אהרונסון, כדי להילחם בהגמוניה של העולים מאירופה. עורכי היומון טענו כי לאחר הכיבוש הבריטי השתלטו העולים מאירופה, ובעיקר מרוסיה, על עמדות המפתח ביישוב. העיתון נועד לשמש עיתון להמונים ולייצג את היישוב הוותיק: בני מושבות, בני העדה הספרדית וירושלמים ותיקים.¹⁴ נראה שהוא היה העיתון הנפוץ באותה תקופה.¹⁴ רשמית, היומון הנוסף, הארץ, היה עיתון מסחרי, אך נתמך על ידי המוסדות הציוניים וראה בעצמו עיתון עילית מחנך בשירות התנועה הציונית. הוא הופעל על ידי קבוצת עיתונאים עולים מאירופה, ובהם משה גליקסון ושמואל פרלמן. חזונו היה אחריות ציבורית ואיתלות במפלגה מסוימת. בדרך כלל הוא ייצג עמדות מתונות. תפוצתו בתקופה הייתה כ-1,500 עותקים ליום.¹⁵

הפועל הצעיר היה שבועון ותיק שיצא מטעם המפלגה שנשאה את אותו שם. עיתון פועלים נוסף החל לצאת באותה שנה: קונטרס, בטאון מפלגת אחדות העבודה. הביטאון היה עיתון תנועתי מובהק. בן־גוריון, מן הכותבים והעורכים הבולטים במערכת, פסל מאמרים שמתחו ביקורת על התנועה ושאלו כי העיתון יחזק את מורל הציבור ואת מסירותו למאבק הציוני.¹⁶ בין שתי מפלגות הפועלים הללו היה הרבה מן המשותף לצד חילוקי דעות. אחדות העבודה ראתה בעצמה חלק מתנועה סוציאליסטית עולמית, ואילו הפועל הצעיר הסתייגה מכך וביקשה להתמקד רק במתרחש בארץ. אשר לכוח ולמיליטריזם, הפועל הצעיר הביא לידי ביטוי לעיתים דעות פציפיסטיות ושייפה להימנע ככל האפשר משימוש בכוח. מאורע תל חי התרחש בנקודת זמן מכרעת מבחינה תקשורתית. בעת התרחשותו נפתחה מלחמה תקשורתית בין ותיקי הארץ ובין העולים מאירופה בשאלה מי ישלוט בדעת הקהל המקומית, לאחר שהכיבוש הבריטי שינה את שיווי המשקל ביישוב. קרנם של ילידי הארץ ירדה, ואילו העולים מאירופה הלכו וצברו עוצמה פוליטית, כלכלית וגם תקשורתית. אחד מהיבטי המאבק היה בשאלת ההנצחה של גיבורים לאומיים. אמצעי

12. גורן, 1988, עמ' 49.

13. אלידע, 2020, עמ' 320-321.

14. עורכיו טענו שזכה להצלחה מיידית ושבמלאות שנה להופעתו הפך לעיתון הנפוץ ביישוב (שם). לא ידוע בכמה עותקים יצא, אך ניכר שמערכת 'הארץ' הייתה מוטרדת מן התחרות עימו (אלידע, 2001, עמ' 57).

15. שם.

16. מן, 2012, עמ' 28.

התקשורת והעיתונות הכתובה בפרט ממלאים תפקיד חשוב בהבניית מחוזות הזיכרון,¹⁷ ולכן הוויכוח על פרשת תל חי התחולל דרכם.

הוויכוח על הגנת הנקודות בגליל טרם נפילת תל חי

על פי הסכמי סייקס-פיקו, שנחתמו ב־1916, היו אמורות להימצא אדמות ארבע נקודות בגליל העליון בתחום ההשפעה הצרפתית. עם הכיבוש הבריטי והשתלטות הצרפתים בסוריה הפך האזור המכונה כיום אצבע הגליל למעין ספר בין הצרפתים והבריטים. מאז סוף 1919 עלתה המתיחות בשטח זה על רקע ההכנות להכתרתו של פייסל למלך דמשק. בתוך הקלחת הזאת ישבו, כאמור, ארבע נקודות יהודיות: מטולה, שמנתה כ־200 נפש, ועוד נקודות קטנות: חמארה, שמנתה כ־14 איש, ותל חי וכפר גלעדי, שמנו כל אחת כ־17 איש. כבר בראשית הפרשה היה ברור לארבעת היישובים כי לא יוכלו להחזיק מעמד ללא אנשים שיבואו לעזרתם. הבריטים הבהירו לוועד הצירים, נציגי הציבור היהודים, שלא יפטרלו באזור היישובים ולא ישלחו לשם צבא. הם אף קראו למתיישבים היהודים שלא לצאת לעזרת מטולה והחוות.¹⁸ בראשית ינואר 1920 פונו תושבי חמארה למטולה. שלושה ימים לאחר מכן, בעקבות תבוסה שנחלו הצרפתים, נסו רוב תושבי מטולה, ונותר בה קומץ קטן, שנסוג גם הוא בהמשך. מעתה נותרו בגליל שתי נקודות זעירות. 110 הימים שבהם החזיקו הנקודות מעמד, עד שניטשו גם הן, הן פרשת תל חי.

התנאים בתל חי היו קשים ביותר. חורף 1920 היה קשה במיוחד, הגשמים לא חדלו לרדת, ושלג כבד כיסה את הארץ והגיע עד לכינרת.¹⁹ לא היה אפשר לעבד את האדמה, והמוסדות המיישבים התקשו להעביר אספקה. המגינים בתל חי הגיעו לפת לחם. חלונות החדרים היו שבורים, ולא היו להם שמיכות ובגדים חמים. אנשי הנקודות פנו בבקשת עזרה – בכסף, באוכל, בנשק ובעיקר באנשים. אלא שגם הבאת תגבורת הייתה כרוכה בקשיים גדולים. מאחר שבדווים היו תופסים כמעט כל משלחת שעברה דרך עמק החולה, הבאת תגבורת הייתה אפשרית רק דרך הרי נפתלי. הדרך ארכה 13 שעות ולא אפשרה מעבר עגלות.²⁰

17. 'מחוז זיכרון' הוא מערכת מוסדית מאורגנת, המאפשרת לשמר זיכרון קולקטיבי. דמות מיתולוגית של גיבור מת ומקום קבורתו יכולים להפוך למחוז זיכרון שסביבו תיבנה מסורת שתגדיר את הקבוצה ותקנה לה משמעות (אלידע, 2020, עמ' 319). על תפיסת העיתון כסוכן זיכרון ראו מאירס, 2007.

18. שפירא, 1993, עמ' 132.

19. כך תוארה הדרך לתל חי באמצע פברואר: "בהר שמעל לטבחה נתקלנו בשכבת שלג בגובה של 20-30 ס"מ" (בן יוסף, 1974, עמ' 93).

20. רוגל, 1990, עמ' 146.

בקרב ראשי היישוב התעוררה דילמה: אם להישאר בנקודות ולבוא לעזרתן או לסגת ולחכות לימים שקטים יותר. בישיבת הוועד הזמני ב־25 בפברואר פנה ז'בוטינסקי "בבקשה תקיפה" לארגוני הפועלים שיקראו לפינוי מידי של המתיישבים מהנקודות בטרם יתחולל אסון. הוא ראה בהישארות מתיישבים מעטים במקום, ללא תגבורת צבאית, טרגדיה מיותרת וידועה מראש.²¹ מנהיגי הפועלים קראו למתיישבים להישאר. מאחורי הדברים עמד ויכוח אסטרטגי ואידאולוגי כיצד יש לבסס את היישוב. ז'בוטינסקי טען שדרוש כוח צבאי, ולכן לאחר שפורק הגדוד העברי יש לעמול על הקמת כוח חדש. בהיעדר כוח כזה אי־אפשר להגן על נקודות מבודדות. לעומתו מנהיגי אחדות העבודה, ובפרט דוד בן־גוריון, ברל כצנלסון ויצחק טבנקין, האמינו שיש לכבוש את הארץ על ידי עבודה והתיישבות, ולכן התעקשו על העיקרון שאין לעזוב נקודת יישוב.²² לימים המחלוקת על תל חי נתפסה ככזו מבדיל בין תנועת העבודה לז'בוטינסקי ובהמשך לתנועה הרוויזיוניסטית.²³

בפועל ההחלטה להישאר התקבלה גם על ידי אנשי הנקודות עצמן, שהיו כולן מיושבות בחברי תנועות הפועלים. לאחר עזיבת מטולה נערכה ישיבה בכפר גלעדי. עלה רעיון לעזוב, אך הוא נדחה ברוב, ואף הוצע "לירות בחברים שיאמרו לנטוש את משמרתם ברגע המסוכן".²⁴ אחד החברים הציע "לפנות לממשלה הצרפתית שבמקום הצבא המאורגן יחזיקו שם פחות צבא ועל חשבון זה לתת נשק לצעירים העברים שיגנו על הסביבה עד הנשימה האחרונה והאיש האחרון. כל זה מכוון להוכיח לערבים שאנו לא נותר על שום דבר וכי נלחמים אנו בהם".²⁵ פועל אחר אמר: "עלינו לדעת להוכיח לאחרים שיש כוח מתנגד להם [...] להוכיח לערבים כי חזקים אנו, כי יודעים אנו להגן על עמדתנו. אסור לעזוב אף מקום אחד כדי לא להיחלש".²⁶ גם ב'ספר השומר' נכתב כי הסיבה להישארות הייתה הגנה על הכבוד: "להגן על הרכוש והכבוד היהודי עד כדי הקרבה עצמית כדי להעלות את כבודנו הלאומי שהיה כאפס בעיני הערבים ולהכריחם לכבדנו".²⁷ אניטה שפירא העירה כי הכבוד היה נושא רגיש בציונות מראשיתה. הדבר בהחלט ניכר בדברי הפועלים באותה ישיבה. אחד מהם אמר כי אין לעזוב מאחר שזה יפתח פתח לעזיבת מקומות נוספים כאשר ימצאו בהם קושי או סכנה: "אנו לא נעזוב אף עמדה מעמדותינו [...] מפה לא נזוז כי זה יכול לגרום לתנועה כללית מכל הארץ ולעזיבתה".²⁸

21. ז'בוטינסקי, "בין השישה לאחד עשר", בתוך: נאור, 2015, עמ' 143-148.

22. שפירא, 1993, עמ' 139-141.

23. חזן, 2008, עמ' 251.

24. מתוך ישיבה שנערכה ב"ז בטבת תר"ף, 8 בינואר 1920. רוגל, 1979, עמ' 203.

25. שם, 204.

26. שם.

27. בן־צבי, 1957, עמ' 104.

28. רוגל, 1979, עמ' 205.

בישיבה הועלו גם דעות אחרות, שנתרו בדעת מיעוט. דוד דוברינסקי התנגד להישאר מתוך אידאולוגיה פציפיסטית וחשבון רציונלי: "אנו לא מוכנים להמית ולמות. אנו כאפס בגליל העליון ואין לנו כוח להגן. יכול להיות שכדאי לעזוב את המקומות. המצב אינו ברור לגמרי. נחכה לעתיד שיברר לנו את המצב".²⁹ בסיכום הישיבה ניסחו הנוכחים כרוז (שבסופו של דבר לא פורסם) ובו כתבו: "אנו עומדים על משמרתנו זמן ידוע והחלטנו להמשיך את ההגנה בגליל העליון עד הרגע האחרון. עד אחרון האיש נתנגד לאויב המקיפנו ולא נזוז מפה עד נשימתנו האחרונה".³⁰ מן ההכרזות הללו ניכר כי נראה היה שהמאבק אינו בר סיכוי, אך מרבית חברי המקום ראו עיקרון באחיזה בו אגב הצהרות חוזרות בדבר נכונותם להקריב את חייהם לשם כך.

יוסף טרומפלדור, מנהיג ציוני-סוציאליסטי, גיבור מלחמה בצבא הרוסי, הגיע לתל חי כמתנדב בסוף דצמבר 1919. הוא התכוון להיות שם ימים אחדים ולהמשיך לקושטא ולאודסה כדי לטפל בעליית חברי החלוץ – תנועה ציונית שפעלה להעלאת צעירים יהודים. לפי מכתבים ששלח אפשר לראות כי רצה לעזוב, אך מאחר שלא הגיעה תגבורת החליט להישאר. הוא ערך חישוב כמה מגינים דרושים להגנה אפקטיבית על יישובי הצפון, והגיע למסקנה כי יש צורך ב־50 איש בכל נקודה, ועוד 100 במטולה (דרישות צנועות לעומת החישוב של ז'בוטינסקי, שלפיו נדרשו לפחות 500). בפועל, בראשית ינואר היו 25 מגינים בתל חי ו־18 בכפר גלעדי. בראשית פברואר הגיעה ידיעה שלפיה צבא ערבי סדיר מתכוון לתקוף את הנקודות. מאז תכפו הבקשות לעזרה, אך לא נענו. טרומפלדור ביטא את הדחיפות ביומנו: "שעת הניסיון באה כמעט. מחר אולי תבוא עלינו בכל מוראה".³¹

ומהצהרות למציאות: ב־12 בדצמבר 1919 נפגשו חברי תל חי לראשונה עם השכול. ביום זה נהרג בתל חי שניאור שפושניק, פועל מפתח תקווה שהגיע למקום עוד טרם הפרשה. נסיבות מותו אינן ברורות, אך נראה שהיה זה כדור תועה, מאחר שנורה מרחוק, בלילה ערפילי, כאשר שהה מחוץ לחצר.³² הדבר לא פורסם. ב־6 בפברואר 1920 נהרג אהרון שר, פועל שבא מקבוצת כינרת. הוא נורה בעת שנחלץ לעזרת חורשים שנקלעו לחילופי יריות עם בדווים. היו שראו במותו מוות מיותר.³³

29. שם.

30. שם, עמ' 206.

31. פוזננסקי, תרפ"ב, עמ' 347-348.

32. רוגל, 1979, עמ' 127.

33. מותו של שר היה קשור ישירות לעובדה שהפועלים במקום לא היו מוכנים לקבל מרות צבאית. טרומפלדור ביקש למנות מפקד למטולה, קצין לשעבר בצבא הרוסי. הפועלים אמרו שאין צורך במפקד, מאחר שאינם חיילים אלא פועלים, ויש צורך בוועד הגנה. ההשלכות היו חמורות: ביום מותו של שר שררה בתל חי מהומה כללית, הכול ירו ללא פקודה, ויש לפחות עדות אחת ששר נהרג מכדור של אחד המגינים (שם, עמ' 144).

מאז מותו של שר החל נושא הנקודות בגליל להופיע בעיתונות. עד אז לא ניכר שזו סוגיה שהעסיקה את הציבור. דאר היום כלל לא הזכיר את הנושא, הארץ עסק בו באופן שולי, וכך גם עיתוני הפועלים. לאחר מותו השתנתה התמונה. מי שהוביל את המהלך היה עיתון אחדות העבודה קונטרס, שהפך את הנושא לדגל והחל לדבר על עניין הנקודות כנושא מיתי. הוא פרסם קריאות חוזרות ונשנות לציבור להירתם לעזרת המקום והזכיר את מותו של שר שוב ושוב. כחודש לפני מותו שר עצמו פרסם בקונטרס קריאה לבוא לעזרת היישובים בנימוק: "את המקום אין עוזבים, על הבנוי אין מוותרים"³⁴. דבריו צוטטו שוב ושוב כצוואה שחייבים לקיים. כך נכתב שבוע לאחר מותו: "נעקר שר חברינו היקר [...] קול דבריו, אשר רשם אחר שובו בפעם האחרונה מן הגליל העליון, שואגים אלינו [...] אל תתנו לגליל העליון לנפול"³⁵. שבוע לאחר מכן חברו הספיד אותו:

לא במקרה ולא בדיעבד נמצא שר במקום הסכנה, בחזיתנו. הוא העפיל שמה לכתחילה ובכונה. בתשוקתו העמוקה לזכות בהגנה על המולדת, בזכות זו, אשר נוטלה מבחורי ישראל זה דורי דורות [...] פינה זו של ארצנו בדם צעירי ישראל נאמנים נכבשה. לא בספר הזהב נרשום את שמך. לנו יש ספר אחר – ספר האדמה, שבו נרשמת כבוד לנצח. רבים יהיו העולים אחרך.³⁶

המספידים כרכו את דברי ההספד לזכר שר עם בקשה לבוא לעזרת הגליל. הוועד הפועל של אחדות העבודה ארגן ביפו אספת אזכרה. לאחר ההספידים הוכרז:

לא ניתן לחברינו הבודדים, אשר נשבעו לבלי לעזוב את עמדותינו בגבולה הצפוני של ארצנו בגליל העליון, ליפול אחד אחד מכדורי רוצחים. זרוע האויב תשבר רק בכוח הרבים. ועלינו להיות הרבים. הננו קוראים עכשיו את חברינו – לעזרת הגליל.³⁷

הציבור נקרא לעזור לנקודות, והנימוק – מחויבות לנופלים. בדברים שנאמרו באספת האזכרה ופורסמו בעיתון המפלגה קונטרס לא היה דיון אם לעזור לנקודות, אלא הדבר הוצג כחובה: "המקרים, שעקרו מאתנו את חברינו שפושניק ושר, עודם תלויים על ראשינו, ועלינו להגיד פה את האמת: אין אנו, הנמצאים פה, ממלאים את חובתנו [...] ואין היכולת

34. שר, "למשמר", קונטרס, י"ח בטבת תר"ף.

35. "אהרון שר איננו", קונטרס, כ"ד בשבט תר"ף. שר ודבריו נזכרו כחלק ממיטות תל חי. עשרות שנים לאחר מותו גוריון אמר בעצרת נוער על קברי הנופלים: "ואני רוצה לזכור את האימרה של הראשון מאלה שנפלו על האדמה הזאת, אהרון שר" ("צו תל חי", קונטרס, י"ב בניסן תש"ג).

36. "למות חבר", קונטרס, ל' בשבט תר"ף.

37. קונטרס, ל' בשבט תר"ף.

לעזור להם, אם ציבורנו יישאר בקור רוחו ושוויון נפשו".³⁸ עלתה אף טענה שאם לא תינתן העזרה, דמי ההרוגים יהיו על הציבור ומנהיגיו. כך אמר אחד הדוברים: "חברינו שם נמצאים בחזית ומאחוריהם אין כלום. עוד מעט והעזרה תאחר לבוא, והאשמה תיפול עלינו, על הציבור הארצישראלי, על ההסתדרות הציונית וועד הצירים שעזבו את המצב בעינו".³⁹ אף שההישארות בנקודות הייתה החלטה שהתקבלה על ידי המתיישבים עצמם בעידוד ראשי אחדות העבודה, בדברים הוטלה האחריות לחייהם על כלל הציבור והנהגת היישוב. בגיליון אחר עלתה אותה האשמה כלפי הציבור ובעיקר כלפי ההנהגה. לצידה הועלתה טענה פוליטית שלפיה רק הפועל והשומר נכונים להקרבה, והיישוב גומל להם בכך שקורא להם גיבורים, אך אינו נושא עימם בנטל:

הכרוניקא הארץ ישראלית שבעיתונות תודיע בעולם, כי עוד פועל אחד נקרב על מזבח ההגנה בגליל העליון. בודאי ייאנחו כל אלה אשר הדבר נוגע לליבם ואולי גם דמעה תיזל מעיניהם, וחבריו הקרובים של אהרון שר יורידו את ראשם וישתקו. לא. אל שתיקה! אל תהיו קפואים כאבן. תזעקו מרה ותדרשו תשובה. ואל נאשים את השודדים הפראים [...] נבדוק את מעשינו וניווכח אם נוכל להגיד בביטחון כי ידנו לא שפכו את הדם הנקי הזה. רגילים אנו לקרבנות והתרגלנו לדבר, כי הפועל והשומר הם הקרבנות היחידים של היישוב וממלאים אנו את חובתנו להם: מפזרים אנו תהילה להם על קבריהם – ובוזה אנו מסתפקים. האם נלמד פעם כי חייבים אנו לעשות איזו דבר בכדי להמעיט את מספר הקרבנות האלו וכי הקרבנות שלנו לא יהיו קרבנות שווא ללא תועלת? והדבר צריך להיאמר: אהרון שר הוא קרבן הרישול שלנו. אנחנו אשמים ברצח הזה. זה שני חודשים גליל העליון נמצא בסכנה [...] ומה עשו קברניטי היישוב בכדי להציל את הנקודות האלו?⁴⁰

גם בדברים אלה, באופן בוטה במיוחד, הוטלה האחריות לקרבנות שכבר נפלו ולאלה שנראה שייפלו בעתיד על היישוב וקברניטיו, והקריאה לעזרת הגליל הוגדרה חוב לנופלים. כבר בשלב שטרם נפילת תל חי אפשר לראות שהקריאות בקונטרס מדגישות את הדם ואת הנופלים מן העבר והעתיד.

הדברים פעלו את פעולתם ברמה מסוימת, והנושא יצא מגבולות קונטרס: בהארץ פורסמו דברי הספד לשר, אך בשונה מבקונטרס הם לא נאמרו כהקדמה לקריאה לעלות לגליל. עם דברי צער על מותו הועלתה השאלה העקרונית אם יש להישאר בנקודות. הכותב טען שבעת שברוסיה מתרחשות פרעות איזמות ונהרגים המונים, מוות של בחור

38. מאספת האזכרה שנערכה ביפו בשבת, ל"ה בשבט, שם.

39. שם.

40. ז' לוינון, "אל תחרישו!", קונטרס, ז' באדר תר"ף.

אחד, ועוד מות גיבורים, אינו סיבה לסערה.⁴¹ העניין שהטריד אותו הוא שאלת נחיצות המוות הזה ושאלת תמיכת היישוב בנקודות בצפון:

האסון כשלעצמו אינו מפתיענו. ידענו מראש: קומץ גיבורינו, העומדים להגן על העמדות העבריות, בתוך הים הגועש של 'המרד' – פניהם כלפי המוות בכל שעה ובכל רגע. ומהו מקרה מוות אחד, ומות כבוד כזה, בימים האלה רוויי המוות והאבדון? כמה מבחורינו זכו למות של טעם כזה כשהידי האחת אוזחת באמת הבניין והיד השנייה שלוחה אל השלח? וכמה מבחורינו הנשחטים כצאן לטבח היו מתפללים למוות כזה על במותי ארץ האבות? ואף על פי כן יש דבר מה טרגי מסביב למוות הנהדר הזה [...] שאלה מרה מנקרת את מחך: ההיה הקרבן הזה הכרחי באמת? [...] ההכרח הוא לעבוד בשדה, גלוי בפני כדורי השודדים, בשעה שמוות ואבדון מהלכים בכל החבל? [...] זה כמעט שני חודשים עומדים קומץ של אנשים עזי לב בצפון על עמדותיהם, ומצפים לעזרה [...] הם מצפים, ואין איש בא. הציבור דומם [...] מבקשים מכלם, מבקשים כחסד עליון, שמיכות [...] והציבור בדרום ישן שנת מנוחתו מתחת לשמיכותיו החמות [...] ואין איש שם על לב את גורלם של קומץ האנשים, העומדים על המשמר עייפים, רעבים וערומים למחצה [...] וגם אנשינו העומדים בראש היישוב ישימו נא לב לניצוץ האש שנפל בפשתה. נפל חלל שר.⁴²

הכותב פתח בהדגשת הכבוד שבמות גיבורים בהשוואה למוות בפוגרומים.⁴³ אך משם המשיך בהצגת אמביוולנטיות בעייתית. מצד אחד העלה במלוא משקלה את השאלה אם יש להחזיק במקום בתנאים הקיימים אם היה צורך בחריש שבו נהרג שר. מן הצד השני הוא מתח ביקורת על הציבור, האדיש לקשיי המגינים ולא נחלץ לעזרתם, לא באנשים ולא בכסף. הוא לא קרא לתמוך בתושבי הנקודות, אך בהחלט חש ייסורי מצפון על הפקרתם לסכנות, לקור ולרעב. המבוכה ניכרת היטב בדברים, שבהם דבר והיפוכו, ביקורת על הציבור על שאינו תומך באנשי הנקודות, ועל אנשי הנקודות שמסכנים את חייהם באופן

41. בהקשר זה יש לציין את מאמרו של עמית עסיס, שלפיו צעירים יהודים אירופאים בתקופה זו, לאחר מלחמת העולם הראשונה, חיו בתודעה שלפיה המוות הוא עתיד מובן מאליו. הגורל היהודי היה בעיניהם חסר מוצא. מנקודת מבט זו, לדברי עסיס, "המוות הצפוי היה נקודת מוצא נתונה ולא בחירה ערכית", ולכן המוות אינו הדרמה בסיפור של טרומפלדור או של כל חלוץ אחר שנפל. השאלה שעמדה לבחירה היא למען איזה ערך יש להקדיש את המוות הצפוי (עסיס, 2020, עמ' 417).

42. פ' ס'קי, "הקרוב", **הארץ**, 18 בפברואר 1920.

43. בדברים ניכר הזלזול בחללי אוקראינה באותם ימים, "הנשחטים כצאן לטבח". יש לציין כי במהלך 1919 נערכו עשרות פוגרומים ברחבי אוקראינה, ומעריכים כי נרצחו בהם כ-100,000 יהודים. ההיסטוריוגרפיה הציונית מתחה קו מבדיל בין נופלים אלה לנופלי ארץ ישראל: קורבנות הפוגרומים נתפסו כמי שיש דופי והשפלה במוותם, לעומת חללי ארץ ישראל, שנתפסו כגיבורים. ראו אלרואי, 2015.

מוגזם. ייתכן שבעמדה זו היה ציבור גדול בארץ שעקב בדאגה אחר המתרחש, אך לא רצה לנקוט עמדה או לקבל עליו אחריות למצב המסוכן, כדי שלא להיות שותף באחריות לתוצאות, שנראה כי יהיו קטלניות.

ז'בוטינסקי בהארץ היה נחרץ יותר בהתקוממותו על הקריאות לעלות לגליל, שכאמור ראה בהן חוסר אחריות במסגרת יחסי הכוחות הקיימים. עם כבוד לשר הוא העלה את השאלה מה המטרה לשמה קוראים לציבור להצטרף להגנת היישובים, וכן הגיב על הטענות כי מות פועל אינו עושה רושם על היישוב:

מהי המטרה: הגנה או הפגנה? אם מטרת הגיוס המוסרי שהוכרז ביפו היא הגנה על עמדותינו לבל תיהרסנה, אז אין לאמצעים האלה כל ערך מעשי [...] אי אפשר להגן על העמדות במובן המעשי של המילה 'הגנה' [...] עניין אחר לגמרי אם המטרה היא הפגנה [...] מצטערים, ויותר מזה מתביישים גם אנחנו על שלא עשה קרבנו של המנוח שר את כל הרושם הראוי לו על הקהל הרחב בארץ. אולם חולשת הרושם הזאת כשהיא לעצמה, צריכה ללמדנו, וממנה נראה כי גם על הערך האובייקטיבי של הפגנה כזו אסור להפריז. מתוך רגש הולכים, אך ורק מתוך רגש, תשתוק כל ביקורת, נשתחוה בכבוד, אבל אם יש בתנועה הזאת גם חשבון פוליטי, כדאי שיפקדו אותו שנית.⁴⁴

בדבריו טען שאין תועלת בהישארות בנקודות מעבר להפגנה. בכך גם הסביר את העובדה שהציבור לא הגיב על מותו של שר. הוא מתח ביקורת על הערוב בין הכבוד לנפטר ובין הקריאה לעלות לגליל וביקש שלא לקשור בין הדברים. לדבריו, האחיזה בנקודות אינה יותר מהפגנה, וכך יש להתייחס אליה. תגובה על הדברים התפרסמה בקונטרס:

אלה האנשים העומדים כיום בכפר גלעדי, תל חי ומטולה [...] רשאים לענות ולאמור: דרכינו לפנינו. אנשים כנים אנחנו ולא מפגינים [...] לא מפקדים שולחים אותנו ואבדת חבר לא קלה בעינינו, כי לא חומר לחשבונות מדיניים הוא [...] כי אם עצמינו ובשרינו.⁴⁵

התגובה לא ענתה על שאלת טעם ההישארות בנקודות, אלא רק התקוממה על היחס לדבר כהפגנה. טענת הפועלים שלפיה רק הם רחשים כבוד לנפלים חזרה בדברים פעם נוספת.

הפועל הצעיר לא היה הבמה המרכזית לנושא, אך גם הוא הצטרף לדיון. ככלל, כאמור, מקרב מפלגת הפועל הצעיר יצאו לעיתים קרובות קולות המסתייגים משימוש

44. א.מ [ז' ז'בוטינסקי], "הגליל העליון", הארץ, 20 בפברואר 1920.

45. א', "עמדה", קונטרס, ז' באדר תר"ף.

בכוח וצבאיות במעשה הציוני.⁴⁶ הדבר ניכר גם בדברים הבאים, שמצד אחד הסתייג ממלחמה וכוח ומצד שני הצטרפו להצגת השמירה על יישובי הגליל במושגים של קדושה, ובכך ליצירת מיתוס עוד טרם הקרב:⁴⁷

אין אנו עם של מלחמה וכל מגמתנו היישובית היא ליצור את עמדתנו הלאומית והמדינית במולדתנו על יסוד של הבנה הדדית ועל ייחוסים שלווים עם שכנינו, אולם המקום ששם קרקע עברית הויה מזיעת עובדים עבריים ובדמם, המקום הזה הוא קדוש לנו ואין אנו רשאים לעזבו.⁴⁸

אפשר לראות בדברים אלה כמה נקודות שירכיבו את מיתוס תל חי בהמשך: כיבוש הארץ לא יהיה בקרב בין צבאות אלא בזיעת עמלים. השאיפה היא לשלום, אך היישוב לא יירתע ממלחמה אם ידרש. ובעיקר, אין לעזוב נקודת יישוב.

מכל המקורות הללו עלתה נקודה רגישה בסיפור תל חי, נקודה שהגדיר ברנר "חזית בלי עורף".⁴⁹ היישוב המאורגן לא עזר למגינים. מנהיגי הפועלים קראו לעלות לתל חי, אך לא בקריאת "אחריי", הם עצמם לא עלו. ישראל שוחט, ממנהיגי השומר, אמר לטרומפלדור שהוא חולה וביקש שיעלה במקומו. שבוע לפני הקרב התנהל בוועד הזמני ויכוח על הגנת המקום. בן גוריון, כצלנסון וטבנקין טענו שאין לעזוב נקודת התיישבות, מאחר שכל ההתיישבות בארץ היא נקודה, ולכן יש להגן על תל חי בכל מחיר. אך הם עצמם לא עלו. נקדימון רוגל הדגיש את בדידותם של יושבי הנקודות מול מנהיגי מפלגות הפועלים, ששכנעו אותם להישאר במקום אגב הבטחות עזרה, שלא עמדו בהן.⁵⁰ לדבריו, "כבר בעיצומם של המאורעות, ביקש כצלנסון, מתוך הכרה וביודעין, לבסס על הפרשה הזאת נורמה להתנהגות במצבים חדשים שהיישוב עשוי לעמוד לפניהם, נורמה של 'אי עזיבה'. כמעט ואמר בפירוש כי מוטב שיישפך דם, הדם הוא שיכתוב את הסיסמא הזאת לנצח".⁵¹ גם בן גוריון אמר שהעמידה וההגנה הן דברים חשובים כשלעצמם, בלי קשר לתוצאה. מדברי שניהם עלה מה שנכתב בהארץ: תל חי הייתה מראשית המאבק הפגנה, ולא הגנה שיש לה סיכוי. ז'בוטינסקי, כאמור, התריע שאין טעם בעמידה ההפגנתית בנקודות, לא תהיה יכולת להגן על היישובים, ולכן יש להחזיר את כל המתיישבים לדרום בטרם יקרה

46. חזן, 2008.

47. שפירא הצביעה על כך שטרם הקרב הייתה תחושה של ציפייה מוקדמת לסיפור גבורה, "כאילו מראש יוחדה אותה נקודה שבצפון הפרוע של ארץ ישראל לשמש סמל, מעל ומעבר לחשיבותה המעשית" (שפירא, 1993, עמ' 143-144).

48. י' סוקר, "לענייני השעה", הפועל הצעיר, 27 בפברואר 1920.

49. י"ח ברנר, "תל חי", האדמה, תר"ף: "קשת אנשי החזית בלי עורף, בני מחנה החלוץ בלי מאסף".

50. רוגל, 1979, עמ' 13.

51. שם, עמ' 15.

אסון. גם בקרב מנהיגי הפועלים היו לא מעט שטענו שיש לפנות את הנקודות מאחר ויושביהן הם קורבנות ודאיים. הוגה הדעות א"ד גורדון, מנהיגה האידיאולוגי הבלתי מוצהר של מפלגת הפועל הצעיר, לא ראה תועלת בהפגנה זו: "בכוח הטענה ששפכנו דם לא נשיג כלום, כי לא זה העיקר. צרפת תנצח גם בלי טענות כאלה – לה יש צבא, כסף וכו".⁵² בישיבת הוועד המרכזי של הפועל הצעיר ב־14 בפברואר 1920 אמר חבר דגניה יצחק בן יעקב דברים קשים:

שאלה גדולה היא אם באמת צריך להישאר בגליל כדי להגן. ההרגשה היא שאין צריך. יחס הערבים השתנה לרעה אל היהודים והנשארים בגליל הם קרבנות בטוחים [...] אין כאן שאלה פוליטית – הקרבנות הם לחינם. אין הולכים לגליל לא מתוך פחד, אלא מתוך ההרגשה: למה ובשביל מה להיהרג?⁵³

בדברי הפועל טענה כי אין ללכת לגליל משום שנראה כי המוות שם ודאי ולא יביא תועלת. גם הסופר אז"ר (אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ) התנגד קשות לעמידת הנקודות והתחנן: "יקרה נפש אחת מישראל, יקרה מהכול, שלושים אלף פונטים לא ישוו בה, ואסור לסכן נפשות!"⁵⁴ ועד מושבות הגליל התחתון הציע לשלוח למטולה תגבורת. פקיד מושבות הגליל העליון של יק"א, חיים מרגליות קלווריסקי, התנגד.⁵⁵ לפי דבריו אין לשלוח תגבורת אם הדבר מסכן חיים וחסר תועלת. ניכר כי רבים הרגישו שיש בהישארות בנקודות עודף נכונות להקרבה עד כדי זלזול בחיי אדם, ואין זה מוסרי.

נסכם: ההגנה על הגליל העליון נתפסה בעיני חלק ממחנה הפועלים, בעיקר חברי אחדות העבודה, מעשה הצהרתי שמשמעותו היא שאין עוזבים נקודת יישוב יהודית. לעומתם רבים אחרים ביישוב ראו בכך סכנה מיותרת וחסרת תכלית. אלה גם אלה דיברו על סכנת המוות מפורשות. יושבי הנקודות הצהירו על הישארותם בכל מחיר, אך סבלו מחוסר תמיכה. רוב הציבור בארץ לא עקב אחר המתרחש ונראה שאף לא תמך בהחלטת יושבי הנקודות להישאר. מן העיתונות ניכר כי המצב היה רחוק מתמימות דעים שיש להחזיק בנקודות. קונטרס הוביל את הקריאה למחויבות לכל נקודת יישוב, ובעיקר הדגיש את המחויבות לנופלים, אך לא סחף בקריאותיו את שאר היישוב. הפועל הצעיר הצטרף פה ושם לדברים. בהארץ פורסמו דברי ביקורת על הקריאות לעלות לצפון, ודאר היום כלל לא עסק בנושא.

52. שם, עמ' 117.

53. שם.

54. שם, עמ' 120.

55. רוגל, 1990, עמ' 132.

נפילת תל חי, י"א באדר תר"ף

בבוקר יום ב, י"א באדר תר"ף, 1 במרץ 1920, הותקפה תל חי, ובמהלך אותו יום שישה ממגיניה נהרגו, ובהם טרומפלדור. אם טרם נפילת תל חי לא שררה תמימות דעים על הצורך להחזיק בנקודות בגליל, לאחר י"א באדר הייתה הסכמה מקיר לקיר כי המאורע שהתחולל היה היסטורי, מיתי ורב משמעות, וטרומפלדור הוא דמות יוצאת דופן בעוצמתה.⁵⁶ בלי שהוכרז על כך רשמית התנהג הציבור כבאבל לאומי, נדחו אירועי שמחה, וכן נערכה בירושלים אזכרה המונית. מנחם אוסישקין ודוד ילין, מראשי היישוב, כינו את האירועים "אסון לאומי".⁵⁷ העיתונות הציגה את הסיפור העובדתי של הקרב באופן שולי,⁵⁸ ועסקה בעיקר במשמעותם של הנופלים. קונטרס, עיתון המפלגה שמנהיגיה כאמור הובילו מראש התייחסות מיתית לנקודות, כצפוי המשיך בכך, וביתר שאת. אלה הדברים שכתב כצנלסון בעמוד הפותח:

יזכור עם ישראל את הנשמות הטהורות של בניו ובנותיו [...] הנאמנים והאמיצים, אנשי העבודה והשלום, אשר הלכו מאחרי המחרשה ויחרפו נפשם על כבוד ישראל ועל אדמת ישראל. יזכור ישראל ויתברך בזכרו ויאבל על זיו העלומים וחמדת הגבורה וקדושת הרצון ומסירות הנפש אשר נספו במערכה הכבדה. אל ישקט ואל ינחם ואל יפוג האבל עד בא יום בו ישוב ישראל וגאל אדמתו השזודה.⁵⁹

הדברים הופנו לעם ישראל ולא לאלוהי ישראל, כמו בתפילת 'זכור' המסורתית. הביטויים הללו היוו רגעים מכוננים של הדת האזרחית הציונית בשילוב של הקשר ההדוק אל המסורת, שבוטא במילה "זכור", עם הוצאת אלוהים מהתמונה והחלפתו בעם ישראל.⁶⁰ לא במקרה הפך הטקסט לקנוני והוקרא שוב ושוב בטקסי זיכרון ביישוב ובמדינת ישראל. הוא יצר דת חדשה, שברל כצנלסון היה מגדולי הוגיה וטרומפלדור מגדולי קדושיה.⁶¹ אין בדברים קריאה לנקמה, והודגשה העובדה כי מדובר בפועלים דווקא, שחירפו נפשם

56. לדברי זחובל, כבר בשבוע הראשון לנפילתם הפכו חללי תל חי לאגדה. זחובל, 1995, עמ' 39-43.

57. הארץ, 5 במרץ 1920.

58. דוגמה בולטת לכך היא העובדה ששמות שניים מן הנופלים, טוקר ושרף, פורסמו רק בשם משפחתם, ובמשך שנים רבות כלל לא נודע לציבור מה היה שמם הפרטי. שמם פורסם בסופו של דבר 14 שנה אחרי מותם (רוגל, 1990, עמ' 131).

59. קונטרס, כ"ב באדר תר"ף.

60. יש לציין כי הציחוף 'זכור ישראל' לא נכתב כאן לראשונה, אלא בספר הזיכרון הציוני הראשון, 'זכור', משנת 1911, שבעמוד הפותח שלו נכתב 'זכור נא עם ישראל' (רבינוביץ, תרע"ב).

61. ליברמן ודון יחיא, 1983.

בעבודה ולא בקרב. מקור המוטיבציה הוא האדמה, וסיום הדברים בבקשה שהאבל יימשך עד שתיגאל האדמה השדודה.
 גם הפועל הצעיר, עיתון המפלגה המתונה יותר ביחסה לכוח בכלל ולהישארות בנקודות בפרט, נפתח בדברים נרגשים:

יזכרו נא שמותיהם נאדרי גבורה ומסירות נפש אשר כקנאי ירושלים הגנו על עמדותינו עד טיפת דמם האחרונה [...] לא בדם אנו חפצים לגאול את ארצנו, לא בחרב אנו רוצים לכבשה, כי אם בעבודה. לא למלחמה באנו, לא לרצח ולכוח הזרוע, כי אם לשלום [...] אולם, אנחנו על אף שעל מאדמת מולדתנו לא נוותר, אף עמדה אחת לא נעזב. ואם נעזבו ושממו לזמן מה ארבע נקודות בגליל העליון, הרי עדים הם הקברים החדשים, קברי אחים ואחיות של מגני מולדתנו, כי לנו הם המקומות הללו ולנו יהיו. באשר העובד העברי, חי או מת, שם אחוזת נצח של האומה. ובמקום שנפל האחד, אלפים יבואו למלאות את מקומו ולהמשיך את עבודתו.⁶²

הדגשים היו אלה שנאמרו עוד בימי המאבק: המגינים היו עובדים רודפי שלום, ונהרגו בקרב הגנה. אין אנו רוצים מלחמה, אך עם זאת אין לוותר על שום נקודת יישוב. הקברים יהיו עדים שהנקודות ישובו לידיים עבריות. ההרוגים גיבורים, והציבור חב להם את המשך הדרך שבה הלכו.

נושא שהוזכר בדברי הספד רבים היה הכבוד.⁶³ טרומפלדור וחבריו העדיפו ליפול מלסגת, דבר שלא היה מעשה יהודי מקובל. הדברים לזכרם הדגישו את הכבוד היהודי שעליו הגנו ואת הרצון שהפיגו. כצנלסון הזכיר בטקסט ה"זכור" שכתב את "קדושת הרצון". ולא רק הוא, כך נכתב בהפועל הצעיר:

נפלתם אחים, נפלתם על שדותיכם לפני בני עוולה. אולם מהי הרוח המפזרת את ענני העצב מלבי? [...] מדוע זה הרגשה אחת חודרת אותי כולי, הרגשת האדם שאת כבודו הצילו? [...] מיום שגלינו מארצנו הדביקונו בכל מקום המילים הנוראות: 'זהבאתי מרץ בלבבם בארצות אויביהם ורדף אותם קול עלה נדף'. ואנחנו התפללנו כל ימינו: מי ייתן ובאנו אל הארץ שבניה ידעו לחיות ולמות בה כאנשים [...] נפילתכם הנאדרה מרמזת לנו על תקומתנו. נפילתכם רוממה אותנו. שפתותיכם דובבות אלינו מן הקבר כי יש תקווה לאחריתנו, וכי עם כי יחרב יכול לקום ולחיות.⁶⁴

62. "על קברינו החדשים", הפועל הצעיר, 12 במרץ 1920.

63. שפירא, 1993, עמ' 146.

64. א"ל, "לזכר אחי שנפלו בגליל", הפועל הצעיר, 26 במרץ 1920.

הכותב הדגיש שהנופלים הצילו את כבודו האבוד של העם היהודי, ולכן יותר מעצב הוא חש תקווה. רבים מהוגי הציונות הביעו ספקות בדבר היכולת של יהודים להילחם על קיומם ככלל העמים. זו אחת הסיבות שאחרי הקרב בתל חי ההתרגשות הייתה רבה. המאורע שיקף שילוב של אומץ לב וקשר עם הקרקע.⁶⁵ כותב אחר באותו עיתון טען כי המאורע הוא עדות שהארץ אחת וכולה שייכת ליהודים, ולכן יש לפתוח את שעריה:

באבל כבד, בצער ובהערצה הורדנו את ראשינו בפני קברי הגיבורים בגליל העליון, אשר חזרו והעידו בדמם על התעודה ההיסטורית הנצחית ומסורתנו הלאומית, כי אחת היא ארץ ישראל, אחת ומאוחדת בגבולותיה [...] ולנו היא בתוקף דברי הימים ובתוקף רצון האומה לשחרורה ובנינה.⁶⁶

הרצון שגילו מגיני תל חי הוסיף לדבריו תוקף לשייכות היהודים לארץ. נחמן סירקין, מנהיג ציוני, בדבריו בקונטרס התמודד עם הסתירה בין הערצת הנופלים בקרב ובין דעות פציפיסטיות, שבהן החזיקו רבים מן הפועלים (ובהם גם טרומפלדור, במידה מסוימת):⁶⁷

רק בשם החיים הולכים בני העבודה למות [...] שכלול החיים, התרוממות המציאות, טהרת העתיד, קדושת ההיסטוריה, רק הם מחייבים את המוות, הם ורק הם מסירים את הזוהמא והחלאה מן הזרוע בעריצותו, ואת העקמומיות והטומאה מן הלב בהירחו מלחמה. לא הניצחון כי אם העמידה על הנפש מכפרת על המלחמה [...] על הרי הגליל נפלו שדודים בנינו ובנותינו, יצאה נשמתם על קדוש העם [...] ועוד יפלו חללים, ועוד פרחים נעטר, פרחי אל מוות ופרחי האביב הנצחי, להמוסים את נפשם על קדושת החיים [...] אלה בחירי העם היוצאים למות בתומת יונה אוהבת [...] אלה בחירי העם צריכים עתה להסיר את המכשלה מעל דרך התחיה [...] יען כי אם יש טעם בחיים, יש גם טעם במוות.⁶⁸

סירקין הראה שהמלחמה והאלימות כשלעצמן הן תופעות מזוהמות, אך כשהן נובעות מקדושת החיים הן טהורות ונשגבות. ההבחנה בין מלחמה חיובית למלחמה שלילית אינה ברורה מן הדברים, מה שברור הוא הרצון לראות בנופלי תל חי לא חיילים תקיפים כי אם

65. שפירא, 1993, עמ' 144-150.

66. "ארץ ישראל מאוחדת ושערים פתוחים", **הפועל הצעיר**, 19 במרץ 1920.

67. שולמית לסקוב טענה כי טרומפלדור היה פציפיסט טולסטויאני ואף צמחוני (לסקוב, 1998, עמ' 67).

68. נ' סירקין, "הגנת החיים", **קונטרס**, כ"ט באדר תר"ף.

"היוצאים למוות בתומת יונה אוהבת", שלא דבקה בהם זוהמת האלימות. בהמשך דבריו עבר מהספדים למסקנות פוליטיות:

אם אין הד ואין עונה במדבר של הציוניות הבורגנית לקול הפועל, לקול העם, הצועק מכאב לב זה כמה שנים, הנה הגיעה השעה, אשר נתחיל לדבר דברים אחרים ושפה אחרת. הפועל דורש, דורש ואיננו מבקש, כי כל הארץ תיבנה על יסוד עבודה עצמית, כלומר על יסוד של הלאמת הכלכלה.⁶⁹

הדברים אינם קשורים לנפילת תל חי, ושילובם במאמר שעסק במוות אינו טבעי. ניכר שנעשה ניסיון של מפלגת אחדות העבודה לנצל את הערצת הנופלים כדי לתת תוקף לדעתם בדבר הדרך לבניין הארץ. פועל אחר באותו עיתון תיאר את תחושת הניצחון ששררה במחנה הפועלים דווקא אחרי נפילת תל חי, לא מול הבדווים אלא בעיקר מול המתנגדים הפוליטיים מן היישוב פנימה: "לרוב המכריע של החברים הייתה בשעת מעשה הרגשה ברורה מאד שמאורע תל חי יותר משהיה בשבילנו אסון גדול, היה ניצחון גדול ובעיקר ניצחון פנימי".⁷⁰ בהמשך אמר כי המאורע חיזק את הביטחון שקהילת עובדים תעמוד בכבוד במצב כמו שהיה בגליל, ויש בידי הפועלים כוח ויכולת, עובדה שעמדו מעטים מול רבים. הוא סיים במסקנה שרק מחנה הפועלים יוכל לבנות את הארץ ולעמוד בפני איומים:

המאורעות האחרונים מוכיחים לנו בפעם המאה ושטים שבתנאים כתנאינו רק יישוב של עובדים בני חורין השואפים להכות שורשים במולדת על ידי עבודה, ולא יישוב של אדונים עבדים וסוחרים רק הוא יקבל עליו בחיבה את כל הייסורים של בניין הארץ.⁷¹

יחסם של עיתוני הפועלים לנושא כמעט צפוי מראש. הרי קונטרס עוד טרם נפילת תל חי דיבר עליה במושגים מיתיים, והפועל הצעיר לרוב הצטרף לדברים. חשיבות גדולה יש לעיתונים האחרים, דאר היום והארץ, מאחר שהיו להם אלפי קוראים, והם ייצגו קבוצות גדולות ביישוב, ובעיקר מאחר שטרם נפילת תל חי הם לא הביעו תמיכה בהישארות במקום. בדאר היום הוקירו את הנופלים אך לא אהבו את דרך הצגת המאורע, לא את הקריאה לכל הציבור לשאת באחריות לנקודות היישוב, ולא את ההסתכלות המיתית על הנופלים. אלכסנדר אהרנסון, אחיהם של שרה ואהרן, פרסם מאמר ביקורת חריף על

69. שם.

70. ש"מ, "מן הגליל", שם.

71. שם.

אנשי תל חי. המאמר הוכן כמה ימים לפני נפילת תל חי,⁷² אך יש לתהות כיצד פרסם אותו העיתון יומיים לאחר נפילתה. בדבריו האשים את יושבי הנקודות שפעלו לדעתו מתוך חוסר היכרות עם תנאי הארץ והמנטליות בה ונהגו בגאווה ובחוסר זהירות. בהמשך התייחס לנופלים:

חבל רק על שיטת הבלוף המתהלכת כל כך בארץ. כל הטענות כנגד היישוב כלו [...] מביא לידי אי אמון גמור וליחס של הפחתת כבוד. כל אחד יודע להוקיר את הצעירים שנפלו שם בצפון.⁷³ הלב דואב וכואב על כל יהודי שנעדר מקרבנו פה [...] אבל לנצל את הקרבנות האלה, להאשים את כל הציבור במותם למה? רגילים אנחנו בארץ ישראל לקרבנות. היו התנפלויות בכל המושבות, מגדרה ועד מטולה, אותה מטולה שכל כך בזים לה הגיבורים של היום, אותה מטולה שבמשך עשרים שנה עמדה כנגד הדרוזים ותתקיים. אנשים בעלי הכרה חיים ומתים לפי הכרתם מבלי להרעיש עולמות ומבלי להזמין את כל העולם כולו לבוא ולחזות בכל הדר גבורתם, ובפרט אין הם כל כך עלולים לחרף את האחרים על בלתי היותם גיבורים גם הם [...] כל זמן שנקרא בוליטינים [עלונים] נפוחי הבל ומקשקשי חלל, אי אפשר יהיה להתייחס ברצינות אל מצב שאולי הוא טרגי מאוד אבל שנעשה לקומדיה על ידי מדברי גדולות.⁷⁴

אהרנסון לא ראה בתל חי תופעה שונה מהתנפלויות במושבות שונות לאורך עשרות שנות ציונות, ולכן תהה על מה המהומה. עיקר הסתייגותו הייתה מהוויכוח הפוליטי סביב הגיבורים ומציבור הפועלים המנפנף בגיבוריו ומזלזל בגבורת בני מחנות פוליטיים אחרים. באופן משעשע, אחד הפועלים לא הבין את המסר ובתגובה שלח מכתב למערכת ובו ביקש להימנע ממתיחת ביקורת על ציבור הפועלים כי "לא מקובל בין אנשים לחתות גחלים על ראשי חבריהם בשעה שאלה בלאו הכי עומדים תחת האש, ושלמרות הכול הם בכל זאת צפויים למות בכל רגע".⁷⁵

עוזי אלידע טוען שילידי הארץ, אנשי דאר היום, ניסו להקטין את מעשיו של טרומפלדור וחבריו ולמנוע את הפיכתם לגיבורים לאומיים. אנחנו מתקשים להסכים עם קביעה זו. אין ספק שאהרנסון כתב דברים חריפים, וההחלטה לפרסמם ימים אחדים אחרי הקרב מתמיהה, אבל נראה שזו הייתה החלטה חד־פעמית. כתבות אחרות בעיתון תיארו את

72. אלידע, 2020, עמ' 322.

73. הכוונה לשפושניק ושר, ולא לטרומפלדור והנופלים הנוספים בקרב.

74. א' נרדו [אלכסנדר אהרנסון], "גבול הצפון", דאר היום, 3 במרץ 1920.

75. י' ליברמן, "מכתב למערכת", דאר היום, 9 במרץ 1920. גם רוגל טען, כמו אהרנסון: "ראשי מפלגות הפועלים עשו את תל חי קרדום מפלגתי לחפור בו, ואיל לגנן יריבים ומתנגדים פוליטיים". רוגל, 1979, עמ' 223.

סיפור המאורעות,⁷⁶ הודיעו על אירועי אזכרות⁷⁷ ועסקו בטרומפלדור ובתולדות חייו.⁷⁸ העיתון בהחלט השתתף באימוץ המיתוס, גם אם בהתלהבות פחותה מן העיתונים האחרים. הקול שעלה ממנו בוודאי לא זלזל בחשיבות המאורע ובנפיליו, אלא התקומם רק על השימוש הפוליטי בהם.

הארץ, שייצג את חוגי המרכז ביישוב, היה העיתון שבו התחולל המהפך הבלט ביותר מיחסו האמביוולנטי לנושא טרם נפילת תל חי להתרגשות העצומה שלאחר מכן. אלידע הצביע עליו כמוביל המגמה של הפיכת טרומפלדור וחבריו לגיבורים לאומיים ושל תל חי למחוז זיכרון.⁷⁹ מבול של מאמרי הספד התפרסמו בעיתון. הסופר והחוקר יוסף קלאוזנר השווה בין מותם של נפלי הגליל לחללי הפרעות שהתחוללו באותם ימים באוקראינה:

לא חללי קישינב הם ולא חללי אוקראינה. חללי החובה הם וחללי המולדת [...] אפשר היה להם שלא לנפול [...] במשך שבועות נמשך הוויכוח אם אפשר וכדאי להם להישאר במושבה הרחוקה ובחוות הקטנות אשר סביבותיה. הזהירו אותם מפני הסכנה והתרו בהם. והם – הם ידעו את כל האמת שבאזהרות [...] אבל הם ידעו עוד דבר אחד: נקודה עברית בארץ ישראל – איך אפשר לעזבה? [...] לחיות רצו ולא למות. אך אם אי אפשר לחיות בכבוד, ידעו למות בכבוד. חללים בגולה – מותם מחוסר טעם, מחוסר הגיון [...] גיבורי הגליל העליון היה טעם לחייהם [...] מוכנים היו גם להילחם ולהגן, להגן על מה שיקר מן החיים: את האדמה המרווה זעתם והספוגה תקוות עמם האחרונה. הם נפלו חללים, אבל רבבות הרוגים [...] קוראים להם בלי לשון ואומרים: אשריכם! [...] אתם הראשונים, שהלכתם למות אף אם קל היה לכם להימלט מן המוות [...] כלום יש לך מיתה יותר יפה, יותר קדושה ממלחמת מגן זו על העמדות העבריות בארץ? [...] מעולם עוד לא היה כדבר הזה, שקרקע, שהושקה בדם עובדיו לא יצמיח, שלא יגדל זרע, קרקע שרווה דם גיבורים. הם נפלו חללים אבל בדמם פדו את הגליל העליון, פדו את ארצם, אבל פדו גם את עמם. לא עוד מתנת חנם לו הארץ.⁸⁰

הדגשים העיקריים בדברים היו טעם חייהם ומותם של חללי תל חי, בשונה ממתני הגולה. הדם לא נשפך לשווא מאחר שקרקע שהושקתה בדם עמלים וגיבורים בוודאי תצמיח. בזכותם הגליל ינתן לעם היהודי, לא מסיבה פוליטית כלשהי, אלא מאחר שהם פדו אותו בדמם. יש להדגיש כי קלאוזנר לא השתייך למחנה הפועלים, ובכל זאת היסודות

76. "גיבורי הגליל", דאר היום, 8 במרץ 1920; "ידיעות אחרונות", שם.

77. "ידיעות אחרונות", שם; "הד יפו", דאר היום, 10 במרץ 1920; "ירושלים יום יום", שם.

78. "טרומפלדור", דאר היום, 9 במרץ 1920.

79. אלידע, 2020, עמ' 324.

80. ד"ר י' קלאוזנר, "הם נפלו חללים", הארץ, 9 במרץ 1920.

העיקריים בתפיסתו את המאורע היו זהים: הארץ תיכבש על ידי התיישבות, אין לעזוב נקודת יישוב, המלחמה על הארץ היא מלחמת הגנה על יישובים (ולא כיבוש צבאי). כמו במקורות אחרים הודגשה הבחירה שבמוות, הבחירה להסתכן ולא לסגת, דבר שהיה מהפכני בעיני הכותב.

מאמר אחר בהארץ, מאת הסופר והפובליציסט משה סמילנסקי, גם הוא לא מתנועת העבודה, הכריז על המקום מקום עלייה לרגל לשם חינוך הנוער:

זה היה לפני שנתיים. קודר התהלכתי תחת לחץ מחשבות קשות ואחת נקרה במוחי בלי הרף: ממלחמת שחרור זו מה נספר לבנינו אחרינו? איה הקברים הקדושים, אשר אליהם יביאו המורים את תלמידיהם מחר וספר להם: פה מצאו את מנוחתם אלה, אשר בדמם גאלו את אדמתנו ובדמם נתנו לנו את חרותנו? אי יהיה מקום קודשנו החדש? שאלתי את נפשי. והנה הוא נוצר. שנה שנה, ביא' אדר, ינהרו לקצה הגליל העליון, אל תל חי ואל כפר גלעדי המורים והתלמידים מכל קצווי ארץ ישראל החופשית [...] ושם לרגלי הקברים יסופר ברעדה: פה כרעו, נפלו קדושים. פה עמד חודשיים וחצי קומץ אנשים יחידים, בודדים וגלמודים על משמרתם הקדושה [...] ולא נסוגו אחור. עד טיפת דמם האחרונה לא נסוגו, כי לא על נפשם הגנו, כי על נפש ארצם [...] ומחודשי כחות רעננים [...] ישובו המורים ותלמידיהם אל ספריהם [...] ולבם גא: בנים לאבות קדושים הננו!⁸¹

שבועיים לאחר נפילת תל חי, וכבר נקבעו קברי הנופלים למקום עלייה לרגל,⁸² ולא רק על ידי מנהיגי הפועלים. ללמדנו כי המיתוס לא הלך ונרקם בהדרגה אלא התבסס מייד, ולא בקרב חברי תנועת העבודה לבדה אלא בקרב חלקים נרחבים מן היישוב. נסכם את עיקרי המיתוס כפי שהוצגו במאמרי העיתונות השונים: ראשית, הנופלים היו פועלים, ולא חיילים. פניהם היו לאדמה ולעבודה, לא למלחמה. הם נהרגו בהגנה על אדמתם. שנית, אדמה שעובדה על ידי הפועל העברי קדושה, יש להגן עליה לנצח, ואין לעזוב אותה, זוהי המולדת. שלישית, מותם של הנופלים תובע מהציבור לשוב לנקודות

81. מ' סמילנסקי, "מקום קדש", הארץ, 14 במרץ 1920.

82. בפועל העלייה לרגל לקברים בי"א באדר החלה ב־1928 (על עיצוב תל חי כמקום עלייה לרגל והמשמעויות החשובות שהיו לכך ראו ברוג, 2020; גולדשטיין 2020), אך עוד קודם אלפים ביישוב ציינו יום זה בטקסים (אלידע, 2020, עמ' 329). הדבר ניכר בעיתונות בתיאור אירועי זיכרון שונים. בהארץ סוקרה היענות עצומה להשתתפות באזכרה שנערכה בירושלים: "לאזכרה לנשמות ההרוגים בגליל העליון נאסף קהל עצום עוד מתחילת הערב אשר מלא את שני אולמות בית העם ואת החדרים הצדדיים עד אפס מקום. הקהל הלך ורב מרגע לרגע, והדוחק היה קשה מאוד [...] מפני הדוחק הגדול היה מוכרח ועד בית העם לבקש את הקהל לעזוב את הבית ולעבור אל החצר הגדולה. כאלף וחמש מאות איש היה קהל הנאספים בחצר" ("בירושלים", הארץ, 10 במרץ 1920).

שנעזבו ומאומות העולם להעניק את ארץ ישראל לעם היהודי. כמו כן הנופלים בחרו לסכן את חייהם ולא לסגת, ובכך הצילו את הכבוד היהודי ופתחו פרק חדש בתולדות העם, שחדל להיות מושפל.

טרומפלדור בעיתונות

יוסף טרומפלדור היה היסוד המרכזי של מיתוס תל חי. נביט בדברי ההספד שפורסמו עליו. אלכסנדר אהרנסון, שכבר הזכרנו את יחסו להאדרת המאורעות באופן מגוחך, התייחס לטרומפלדור עצמו ללא טיפת ציניות. בכתבתו בדאר היום השווה אותו לגלדיאטורים שנאלצו להילחם בשבי הרומאים, וציין כי בשונה מהם טרומפלדור נכנס לזירה מרצון. הוא הדגיש כי מותו אינו סיבה לאבל אלא גאוות עם בבנו בכורו. זיכרונו משמש הוכחה לאויבים כי העם היהודי לא יוותר על הארץ:

הגלדיאטור הצעיר העברי [...] מרצונו הטוב, מתוך דחיפה של נשמה אי שקטה ועורגת, מתוך געגועי אהבה לעמו ולארצו, הלך הצעיר שעל מצחו זרי ניצחון של פורט ארטהור וגליפולי אל הפנה בצפון ויעשנה למסדה שניה [...] ולא אנחנו יכולים לקדש אותו – הוא קדש אותנו. והיום הפגנת מתנגדינו, תהי נא תשובתנו להם רק מילה אחת: טרומפלדור. ותגיד להם מילה זאת כי עזה ממוות היא אהבת היהודי לארצו ויקרים מחיים הם קברי גיבוריו בשבילו. ולכן לא להתאבל ולבכות עלינו היום. טרומפלדור [...] צריך להישאר בינינו סמל שמחת הגאווה, גאות עם על בן גיבור ונפלא!⁸³

טרומפלדור כאמור אמר לפני מותו נוסח כזה או אחר של מה שהפך לאתוס: "טוב למות בעד ארצנו". עד כמה ריגשה את הציבור אמרתו אפשר ללמוד מברנר. אותו סופר נערץ, שדחה מכול וכול את הניסיון ליצירת המיתוס של השומרים בספר 'זכור' ב־1911 ושם ללעג כל טון גבוה בהתייחסות אל מעשי גבורה, לא נהג כך ביחס לטרומפלדור. בדברים שכתב ב'האדמה', המוסף הספרותי של קונטרס, הצביע עליו ועל הנופלים עימו כמתווי דרך ודמויות עילאיות:

יוסף טרומפלדור, הנאהב והנעים, העז והנבחר, סמל הגבורה הטהורה, צ'זיק, דרכלר, טוקר, שרף, אשר בחייהם ובמותם לא נפרדו, מיטב דמנו. לפני בני עוולה נשפך מיטב דמנו. אשר

83. א' נרדו [אלכסנדר אהרנסון], "טרומפלדור", דאר היום, 9 במרץ 1920. גם בהארץ פורסמה כתבה על תולדות חייו יוצאי הדופן. הודגשו בה הצלחותיו הצבאיות ("יוסף טרומפלדור", הארץ, 8 במרץ 1920).

יגרנו ואשר לא יגרנו בא עלינו. מכה אנושה הוכינו. ונשאלת השאלה: הזכאים אנו, הנשארים, לקרבנות כאלה? [...] היש לנו רשות להעלות את תל חי על דל שפתינו? [...] כשתבוא שעת הניסיון הקשה [...] היעמוד כל אחד מאתנו – ושם יוסף טרומפלדור וחבריו על שפתי – במקום אשר יעד לו גורלו? תל חי נשרפה, אבל לב ישראל חי [...] השמענו שם כולנו את הד הקריאה החרישית הרוממה של הגיבור כרות הזרוע: 'טוב למות בעד ארצנו? טוב! אשרי מי שמת בהכרה זו – ותל חי למראשותיו.⁸⁴

מבחינת ברנר, הנופלים, ובייחוד טרומפלדור, היו הוכחה שהעם היהודי חי וליבו פועם. לצד זאת העלה תהיה בנוגע לעתיד – האם העם ראוי לקרבנות אלה? המבחן יהיה בשאלה אם נוספים יסכימו להיות נכונים להקרבה, ואם לא – 'היש לנו רשות להעלות את תל חי על דל שפתינו?' בשורה התחתונה ברנר חתם על האמירה של טרומפלדור, ובאופן לא אופייני ללא טיפת אירוניה – 'טוב למות בעד ארצנו. טוב!'
ז'בוטינסקי, שכאמור התנגד להישארות בתל חי,⁸⁵ התעלה מעל התגובה הטבעית של 'אמרתי לכם' והתייחס לאיש טרומפלדור, שהכיר מקרוב מימי הגדודים העבריים. את הדגש בדברי ההספד שם על המילים 'אין דבר':

אלה היו דבריו האחרונים של יוסף טרומפלדור, בראותו את צער חבריו בפני הקרבן הגדול הזה: 'אין דבר, טוב למות בעד ארצנו' [...] מי שהכיר את בת צחוקו ואת 'אין דבר' זה, ידע את טרומפלדור [...] לפני שש עשרה שנה, כשהקיץ בבית החולים הצבאי בפורט ארתור וראה כי קטעו את זרועו השמאלית כמעט עד לכתף, לחש בבת צחוק 'אין דבר, הימנית חשובה ממנה'. כשנודע לו שמהגדוד שיצר באלכסנדריה לשם כיבוש ארץ ישראל החליטה הממשלה לעשות חבורת נהגי פרדים בגליפולי, ורבים התייאשו, אמר 'אין דבר, נתחיל בזה, הדבר יתפתח מאליו' [...] רעיון עמוק, הגיון נשגב, פילוסופיה מקפת כל טמונים בשתי המילים האלו. הרצון מכריע, המקרים אינם אלא הבל, מכל מר יצא מתוק, אם רק הרצון חי. הרצון הוא תל חי נצחי, וכל השאר – קרבנות, השפלות, מפלות – אין דבר [...] שתי מילים ובהן נחמה והשקפת עולם ותכנית. זה היה דרכו, זה היה דרכנו [...] בין תל חי וכפר גלעדי נקברו ששה מן הזרע ההוא, יהודים ויהודיות בחסד אלוהים. ואנו עומדים בתימהון לפני המחזה [...] הנה גיבורים שלא ידעו נסיגה, הנה צעירות נאמנות עד מוות: עוד יש כאלה בישראל [...] שיר המרד של הדור הקדמון

84. י"ח ברנר, "תל חי", **האדמה**, תר"ף.

85. במכתב פרטי כתב ז'בוטינסקי עשור לאחר המאורע כי 'הרצחים האמתיים' של טרומפלדור וחבריו היו אנשים 'בלתי אחראים' בהנהגת היישוב שהתנגדו לנסיגה (ז'בוטינסקי אל לאונה קארפי, 24 בפברואר 1931, **האומה** 11 (1964), עמ' 492-493). דברים דומים אמר מעל במות ציבוריות. מן הדברים עולה שהניתוח שלו לאירועים לא השתנה. הוא כעס על המדיניות שהובילה אליהם, אך הפריד בינה ובין המסיחות שהתגלתה במגינים, ולכן באופן פרדוקסלי אימץ את המיתוס ואף העצים אותו.

צלצל באוזני כלם: הננו ועלינו! הראש הכפוף מתוך אבל מזדקף בפני ההוראה הרוממה הזאת [...] תל חי וכפר גלעדי, חמרה ומטולה, אין דבר, לנו הייתם, לנו תהיו.⁸⁶

ז'בוטינסקי ראה במה שהתרחש בתל חי גילוי של רצון, שהיה חשוב בעיניו עוד יותר מן המעשה בפועל. אותו רצון, הגבוה מכל מחסום מציאותי, ליווה לדבריו את טרומפלדור בהרבה שלבים בחייו, וגם בהחלטה שלא לסגת מתל חי, והוא שיבטיח לדעתו את המשך המעשה הציוני.

ממכלול הדברים ניכר כי טרומפלדור נתפס כגיבור לאומי, אולי אפילו הגיבור הלאומי של תולדות ההתיישבות. להבדיל מדמויות אחרות שהשראתן הצטמצמה למעגל תנועתי או רעיוני מסוים, השראתו של טרומפלדור הייתה על התנועה הציונית כולה.⁸⁷

המיתוס במלאת לו שנה

במלאת שנה למאורע תל חי ניכר שההתלהבות לא נחלשה, ואף להפך. העיתונות התמלאה כתבות שדנו בתל חי ובהקרבה, וכבר עסקו במודע במה שהיה ברור שאינו עוד ציון מאורע אלא מיתוס. בהפועל הצעיר עסק הפובליציסט יצחק לופבן בשאלת היחס למוות ותהיה אם אכן טוב למות בעד המולדת. כאיש הפועל הצעיר ואחד ממנסחי הקול המתון בתנועת העבודה, ניכר שביקש למתן את המסר, ולהדגיש שהשאיפה אינה למות:

איננו רוצים להיות חתני דמים. איננו עם של גיבורים ואבירים. יותר טוב למות בעד המולדת מאשר בעד מולדת זרה, אבל יותר מזה טוב לחיות בעד המולדת [...] כל טיפה של דם הניגרת צועקת מתוך האדמה, כל נפש חיה האובדת מתוכנו [...] מענה את מצפוננו. ואלה ההולכים מאתנו [...] הם חוליות, חוליות בשרשרת הצער הלאומי, המשכל את מיטב בנינו [...] אנחנו לעבודה ולשלום [...] במחרשה בא העובד העברי אל תל חי, בחרב גורש ממנה, ובמחרשה שב אליה [...] לא נצחנו בחרב – אבל נצחנו ברוח ימי החשמונאים אשר נשבה משם, נצחנו בקווי הזוהר של החלוציות העברית, הסוללת בנפשה ובדמה את הדרך לעם.⁸⁸

לופבן הדגיש שאין פני היישוב למלחמה, והוא אינו מעריץ מוות. דרכו היא דרך העבודה, ורק אויביו אילצו אותו לשאת נשק. עם זאת החלוציות, שבחובה נכונות להקרבה, היא

86. ז'בוטינסקי, "תל חי", הארץ, 8 במרץ 1920.

87. גולדשטיין ושביט, 1981.

88. י' לופבן, "יום תל חי", הפועל הצעיר, 28 במרץ 1920.

הסוללת דרך לעם. ייתכן שהצורך להסביר זאת מעיד על מבוכה לנוכח העוצמה, אולי המוגזמת, שבה התקבלו מילותיו של טרומפלדור.

משה גליקסון, אדם מתון ולימים עורך הארץ, הצביע במאמר אחר באותו גיליון על שהמאורע הפך מיתוס לאומי בארץ ואף בקרב יהודי העולם. הראיה בעיניו להתגשמות מפעלם של נפלי תל חי היא העלייה השלישית.⁸⁹ לדעתו נפילת השישה היא שהובילה 6,000 איש לעלות ארצה, והיא שגרמה לצירוף הגליל לשטחי המנדט:

הנה עברה שנה אחת ועל קברות כפר גלעדי כבר צצים ציצי הפלאות של מיתוס לאומי. ששת הגיבורים הצנועים, אנשי העבודה והמפעל, הולכים ונעשים נושאים לאגדות עם. במרחקי הגולה הדוויה הולכת ומתרחמת האגדה על מעשי הגבורה שנעשו באדר תר"ף [...] וכל כך למה? [...] אנשי תל חי הולכים ונעשים מיתוס מפני שמפעלם הולך ונעשה מציאות [...] הנבכה לגיבורי תל חי ורוחם חי ופועל בתוכנו? במותם ציוו לנו את החיים, בדמם הקנו לנו את הרי הגליל [...] ששתם יצאו ביא' אדר תר"ף, וששת אלפים ויותר נכנסו מני אז.⁹⁰

לפי הדברים, הנופלים הפכו מיתוס בשל הצלחת מטרם.

נתן ביסטריצקי, ממנהיגי הרוחניים של תנועת הנוער השומר הצעיר, תיאר כי כאשר שמע על מות טרומפלדור חשב לעצמו כיצד החמיצה התנועה מנהיג כמותו, כיצד נתנה לו ליפול. אך לאחר מכן הבין שהתרומה הגדולה ביותר שלו הייתה מותו והפיכתו למיתוס. לדבריו, מיתולוגיה וחזון אלה דברים החשובים לתנועה יותר מכל הישג מעשי. ההישג הגדול של מיתוס תל חי הוא בחינוך הצעירים להיות נכונים להקרבה:

היה רגע של מבוכה. מחשבת יגון התגנבה חרש לתוך הלב: [...] וכי לא צריך היה לשמור מכל משמרת יקר על נשמה ישרה זו, שניתנה כמתנת חסד לתנועה הצעירה! [...] אולם [...] ראינו לפתע פתאום את סוד השלמת האישיות, ואתה יחד - השלמת המיתוס [...] ממעין האגדה החיה הזאת ניזונים אלפים. בכוח המיתוס הזה צועדים בנים חמוזים ובנות חולמות בבת צחוק של תינוק לקראת הקרבן הגדול [...] למעין חיים זה הייתה זקוקה תנועת החלוץ ומתנה זו השאיר לה טרומפלדור.⁹¹

89. הטענה אינה מדויקת, שכן על פי אומדנים רק כשישית מעולי העלייה השלישית היו חלוצים.

90. מ' גליקסון, "יום הזכרון", הפועל הצעיר, 28 במרץ 1921.

91. נ' ביסטריצקי, "יא' אדר", הפועל הצעיר, 28 במרץ 1921.

ביסטריצקי הצביע על ההפנמה של המיתוס, שהתבטאה בנכונותם של בנים חמודים ובנות חולמות לצעוד לקראת הקורבן הגדול. זו המתנה שהעניק טרומפלדור לתנועה, ואין מתנה גדולה ממנה.

מה שהדגיש את עוצמת המיתוס היה מיסודו. נקבע 'יום תל חי' בכל י"א באדר להנצחת הקרב (ובהמשך גם מנהג העלייה לרגל לקברים והצבת האנדרטה, אך אנו מתמקדים בשנה הראשונה למאורע). קביעת יום זיכרון ייחודי לאירוע מסוים הייתה תופעה יוצאת דופן בתרבות הציונית, שהעדיפה למעט בהוספת מועדים ולצקת תוכן ציוני בחגים הקיימים. שמונת נופלי תל חי זכו ליום הנצחה משלהם, שהמסר העיקרי שנוצק בו היה הנכונות להגן על נקודה עד טיפת הדם האחרונה. עצרות זיכרון שנערכו ביום זה עודדו סופרים ומשוררים לכתוב יצירות על תל חי וטרומפלדור. דוגמה ליצירות מסוג זה הייתה 'שיר אסירי עכו' שכתב ז'בוטינסקי עוד באותה שנה. לשיר חוברו לחנים רבים, והוא היה אהוד ביישוב לזרמיו. נאמר בו כי אין מקום בארץ ישראל שלא גועל בדם וכי הדם הוא היוצר המשכיות. הוא אף הכריז שאין טהור מדם נופלי תל חי. המסר של השיר היה ההקרבה:

מִיָּדָן עַד בְּאֵר שָׁבַע,
מִגְלַעַד לַיָּם,
אֵין גַּם שְׁעַל אֲדָמָתָנוּ
לֹא כָפַר בְּדָם.
דָּם עֲבָרֵי רֹחַ לְשׁוֹבַע
נִיר וְהַר וְנֵיא,
אֶךְ מְדוֹר דּוֹר
לֹא נִשְׁפָּךְ טְהוֹר
מִדָּם חוֹרְשֵׁי תֵל חֵי.⁹²

מכל הדברים הללו ניכר כי למאורע הייתה השפעה חברתית וחינוכית רבה. השם תל חי אף הוזכר באופן אסוציאטיבי במצבים שונים שאליהם נקלע היישוב.⁹³

92. ז' ז'בוטינסקי, "שיר אסירי עכו", **בית לזמר העברי**, הספרייה הלאומית.

93. רוגל, 1979, עמ' 224-225.

סיכום

סקירת העיתונות משקפת באופן שאינו משתמע לשתי פנים את עוצמתו החברתית של מיתוס תל חי. בראשית הפרשה עלו ביישוב שאלות כבדות משקל: האם ועד כמה יש לסכן חיים בעבור שמירה על נקודות יישוב? האם יש להצהיר על נכונות להקרבה כערך או לשקול את סיכויי ההצלחה לעומת מחיר הדמים? האם יש להחזיק בנקודת יישוב במצב פוליטי מסוכן או "נחכה לעתיד שיברר לנו את המצב", כפי שעלה בדעת מיעוט מקרב יושבי הנקודות? אלה שאלות ערכיות ומוסריות שלא הייתה בהן תמימות דעים. כל אלה הפכו ימים אחדים לאחר נפילת תל חי לאקסיומה מובנת מאליה, שאינה מצריכה הסבר. "למה ובשביל מה להיהרג", שאל פועל בישיבת הוועד המרכזי של הפועל הצעיר. מיתוס תל חי לא נתן תשובה מנומקת על השאלה, אבל ייתר אותה. ההקרבה למען ההתיישבות הפכה ערך מקובל ומובן מאליו עד כדי כך שלא הצריך דיון. שאלות מעין אלה לא חזרו להישאל עוד עשרות שנים אחר כך, ובזה עוצמתו של מיתוס תל חי. השינוי ניכר היטב בראי העיתונות: טרם נפילת תל חי עלו בהארץ, וגם מפי מעטים ממחנה הפועלים, שאלות ותהיות שחדלו להופיע מייד לאחריה. השינוי הניכר ביותר התחולל בעיתון הארץ, שאחרי נפילת תל חי הפך למוביל בהנחלת תפיסה המיתית של האירוע כזרע מייג ממנה. אם נסכם את הדברים על פי נקודות הזמן שהצבענו עליהן, אפשר לראות כי הזרעים המיתיים נזרעו באדמת השיח הציבורי עוד בטרם האירוע. כמו כן אפשר לראות את המהירות הרבה שבה השתרשה התפיסה המיתית של האירוע כבר בימים הראשונים שלאחר התרחשותו. והמסקנה החשובה ביותר היא שהמיתוס התקבל באופן נרחב ביישוב, גם בקרב קבוצות שהביעו התנגדות או הסתייגות לתפיסה המיתית טרם האירועים, אם לא בתוך ימים אז במהלך השנה שלאחר מכן.

מדוע התקבל המיתוס בעוצמה כה רבה? כיצד עיתון מתון כהארץ שינה את תפיסתו בתוך ימים אחדים בנוגע לשאלה ערכית כה כבדת משקל של מחיר חיי האדם לעומת ערכי ההתיישבות והציונות? היסטוריונים שברו את הראש בשאלה מדוע הפכו דווקא טרומפלדור ותל חי למיתוסים עוצמתיים כל כך. יגאל עילם טען כי בשל ייסורי המצפון: האדרת שם הנפילים נועדה להסתיר את המציאות בה לא נענו לקריאות העזרה שלהם.⁹⁴ מאיר פעיל שיער כי זוהי המפלה הראשונה שפקדה את היישוב, וכדי להתגבר עליה הפכו אותה לסמל, פיצוי פסיכולוגי.⁹⁵ עדית זרטל הציעה שמותו דווקא של איש המלחמה הגיבור והמנוסה ביותר של הציונות גרמה לתודעת חולשה קיצונית שהגבירה את אימת

94. עילם, 2004, עמ' 194.

95. פעיל, 1980, עמ' 35.

המוות, ולכן נזקקה לקדושה ולהצדקה.⁹⁶ גם יואב גלבר טען שהצורך הדחוף לבנות זיכרון קולקטיבי הרואי נועד לטשטש את תחושת הכישלון על ידי הסבר חדש כאילו מותם לא היה לשווא והם ששמרו על גבול הצפון.⁹⁷ המשותף לכל ההסברים הללו הוא שלפי כולם המיתוס נועד לחפות על כישלון. אלה עולים בקנה אחד עם דברי הפילוסוף ארנסט קאסירר שלפיהם החשיבה המיתית מכחישה את המוות ונותנת אישור להמשך החיים, ובכך מקילה את התמודדות החברה עם משברים.⁹⁸ כמה חוקרים אחרים הסבירו את אימוץ המיתוס כבסיס להצדקה של אידאולוגיה פוליטית. אניטה שפירא ראתה בו חלק חשוב מהאופי ההגנתי של האתוס הצבאי בתקופת היישוב.⁹⁹ נקדימון רוגל ראה בו בסיס להצדקת הגנה צבאית על נקודות מבודדות.¹⁰⁰ יעל זרובבל הראתה איך השמאל ניכס אותו לאתוס של התיישבות, והימין לאתוס של הגנה צבאית, בהתאם לאידאולוגיה של כל מחנה.¹⁰¹

לדעתנו אי אפשר להתעלם מן ההיבט הפוליטי של קבלת המיתוס. שנת 1920 הייתה נקודת ציון בקבלת ההגמוניה של מפלגות הפועלים על היישוב. כחודש לאחר נפילת תל חי, ב־19 באפריל 1920, נערכו בחירות ראשונות לאספת הנבחרים, המוסד המייצג של היישוב העברי, שהוכר רשמית על ידי הבריטים. התוצאות הראו באופן חד־משמעי כי אחדות העבודה בראשות דוד בן־גוריון היא המפלגה המובילה ביישוב.¹⁰² בדצמבר של אותה שנה הוקמה הסתדרות העובדים, גם היא בראשות בן־גוריון, שתרמה עוד יותר למעמד תנועת העבודה כמובילה ביישוב.¹⁰³ שתי נקודות ציון אלה מצביעות על שנת 1920 כנקודת ציון מרכזית בקבלת ההגמוניה של ארגוני הפועלים. ההתחזקות הפוליטית עולה בקנה אחד עם התהליך שראינו במאמר: ציבור מתון כמו אלה המיוצגים בהארץ אימצו דעות שנראו להם תחילה רדיקליות כחלק מאימוץ אידאולוגיית תנועת העבודה. ציינו בראשית המאמר כי אחד המאבקים על דעת הקהל הוא המאבק על הנצחת גיבורים לאומיים. נראה שההחלטה להיכנס תחת כנפי ההגמוניה של תנועות הפועלים באה בד בבד עם אימוץ גיבוריה והמיתוס שיצרה. הציבור שבחר בבן־גוריון לאספת הנבחרים או הצטרף להסתדרות העובדים אף שלא החזיק באידאולוגיה סוציאליסטית, היה אותו ציבור שהחליט לאמץ את מיתוס תל חי כי כך הורה קונטרס באופן שאינו משתמע לשתי פנים, וזהו עיתון

96. זרטל, 2002, עמ' 36.

97. גלבר, 2007, עמ' 343-344.

98. קסירר, 1974, עמ' 84.

99. שפירא, 1993, עמ' 126-256.

100. רוגל, 1979.

101. זרובבל, 1995.

102. אחדות העבודה זכתה ב־70 מתוך 314 המושבים והייתה המפלגה הגדולה ביישוב.

103. גולדשטיין, 2019, עמ' 188-129.

המפלגה שהוא החליט ללכת בדרכה. נראה שהשינוי הפוליטי והאידיאולוגי צעדו יד ביד, וביטוי בולט לכך היה אימוץ מיתוס תל חי. יהיה ההסבר אשר יהיה, לפנינו הדוגמה אולי הבולטת בתולדות היישוב לצמיחתו המהירה של מיתוס ולהשפעה החברתית שביכולתו לחולל. עיתוני היישוב מציגים את השינוי בצורה הבהירה ביותר.

רשימת קיצורים ומקורות

- אלידע, 1999 ע' אלידע, "עתונות צהובה מול עתונות הגונה – העימות על עיצוב דמותה של העתונות הארץ ישראלית בשנות ה־20", **קשר** 26 (1999), עמ' 37-48.
- אלידע, 2001 ע' אלידע, "מענתון ממסדי לענתון מסחרי – הארץ, 1918-1937", **קשר** 29 (2001), עמ' 56-72.
- אלידע, 2020 ע' אלידע, "טרומפלדור מול שרה אהרונסון וגיבורי פתח תקווה: הבניית מיתוסים מרטרולוגיים ומחוזות זיכרון בתקופת המנדט", בתוך: י' זרובבל וא' גולדשטיין (עורכים), **תל חי 1920-2020: בין היסטוריה לזיכרון**, ירושלים, 2020, עמ' 318-349.
- אלמוג, 2004 ע' אלמוג, **פרידה משרוליק – שינוי ערכים באליטה הישראלית**, א, חיפה 2004.
- אלרואי, 2015 ג' אלרואי, "הגיבור העברי והקרבת היהודי: הפוגרומים באוקראינה ומאורעות תר"ף-תרפ"א", **ציון** 80 (2015), עמ' 551-581.
- בן יוסף, 1974 מ' בן יוסף, **הלל**, איילת השחר 1974.
- בן צבי, 1957 י' בן צבי (ערך), **ספר השומר**, תל אביב 1957.
- ברוג, 2019 מ' ברוג, "הקָרָב וְעֶרְבּוֹ: מבט חדש על פרשת תל חי", **עלי זית וחרב** יט (2019), עמ' 45-76.
- ברוג, 2020 מ' ברוג, "העלייה לרגל וספר המבקרים של תל חי (1924-1928) ככלי בעיצוב זהות לאומית", בתוך: י' זרובבל וא' גולדשטיין (עורכים), **תל חי 1920-2020: בין היסטוריה לזיכרון**, 2020, עמ' 233-258.
- גולדשטיין, 2019 י' גולדשטיין, **בן גוריון: ביוגרפיה**, א, רמת גן 2019.

- גולדשטיין, 2020
א' גולדשטיין, "העלייה לתל חי ב"א באדר כזירת מערכה פוליטית (1928-1947)", בתוך: י' זרובבל וא' גולדשטיין (עורכים), **תל חי 1920-2020: בין היסטוריה לזיכרון**, 2020, עמ' 259-293.
- גולדשטיין ושבזיט, 1981
י' גולדשטיין וי' שבזיט, "וסף טרומפלדור כדמות מופת והוויכוח על שייכותו התנועתית", **כיוונים** 12 (1981), עמ' 9-21.
- גורן, 1988
ד' גורן, "תולדות התקשורת בארץ ישראל", **אותות** 91 (ינואר) 1988, עמ' 29.
- גלבר, 2007
י' גלבר, **היסטוריה זכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ**, תל אביב 2007.
- הייאס, 2000
J. Hayes, *Radio Nation: Communication, Popular Culture, and Nationalism in Mexico, 1920-1950*, Tucson 2000.
- זרובבל, 1995
Y. Zerubavel, *Recovered Roots Collective Memory and the Making of Israeli National tradition*, Chicago 1995.
- זרובבל וגולדשטיין, 2020
י' זרובבל וא' גולדשטיין, **תל חי 1920-2020: בין היסטוריה לזיכרון**, ירושלים 2020.
- זרטל, 2002
ע' זרטל, **האומה והמוות**, אור יהודה 2002.
- חזן, 2004
מ' חזן, "במותם ציוו: מדגניה עד נהלל", **אלפיים** 26 (2004), עמ' 80-109.
- חזן, 2008
מ' חזן, "מפלגת הפועל הצעיר לנוכח גילויי אקטיביזם ומתינות אצל ברנר וגורדון", בתוך: א' הולצמן ואחרים (עורכים), **מסביב לנקודה**, שדה בוקר 2008, עמ' 239-261.
- טרנד, 1994
D. Trend, "Nationalities, Pedagogies, and Media", in: H.A. Giroux & P. McLaren (eds.), *Between Borders: Pedagogy and the Politics of Cultural Studies*, New York 1994, pp. 225-241.
- כהן, 2007
א' כהן, **הישרדות: תפיסת המוות בין מלחמות העולם בארץ ישראל ובאיטליה**, תל אביב 2007.
- ליברמן ודון יחיא, 1983
C. Liebman & E. Don-yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983.
- לסקוב, 1998
ש' לסקוב, "אגדת טרומפלדור לפי ז'בוטינסקי", **הציונות כא** (1998), עמ' 67-76.

- O. Meyers, "Memory in Journalism and Memory of Journalism: Israeli Journalist and the Constructed Legacy of Haolam Hazeh", *Journal of Communication* 57 (2007), pp. 719-738. מאיירס, 2007
- ר' מן, **המנהיג והתקשורת - דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי, 1948-1963**, תל אביב 2012. מן, 2012
- א' נאור (עורך), **ארץ ישראל: כתבים, זאב ז'בוטיסקי**, תל אביב וירושלים 2015. נאור, 2015
- ב' נוימן, **תשוקת החלוצים**, תל אביב 2009. נוימן, 2009
- י' עילם, "תל חי וההיסטוריון", **אריאל** 166-165 (2004), עמ' 190-200. עילם, 2004
- ע' עסיס, "טוב למות' בשנות העשרים: קריאה היסטורית קיומית במילותיו האחרונות של טרומפלדור", בתוך: י' זרובבל וא' גולדשטיין (עורכים), **תל חי 1920-2020: בין היסטוריה לזיכרון**, ירושלים 2020, עמ' 413-429. עסיס, 2020
- מ' פוזננסקי (עורך), **מחיי יוסף טרומפלדור**, יפו תרפ"ב. פוזננסקי, תרפ"ב
- מ' פעיל, "מיתוס תל חי והשפעתו על המחשבה הצבאית העברית בארץ ישראל", **נופים** 15 (1980), עמ' 31-38. פעיל, 1980
- J. Frankel, "The 'Yizkor' Book of 1911: A Note on National Myths in the Second Aliya", in: *Religion, Ideology and Nationalism: Essays Presented in Honor of Yehoshua Arieli*, Jerusalem 1986, pp. 355-384. פרנקל, 1986
- E. Cassirer, *Essay on Man*, New Haven 1974. קסירר, 1974
- א"ז רבינוביץ (עורך), **זכור**, יפו תרע"ב. רבינוביץ, תרע"ב
- נ' רוגל, "שלוש אסיפות", **קתדרה** 12 (1979), עמ' 196-206. רוגל, 1979^א
- נ' רוגל, **תל חי חזית בלי עורף**, תל אביב 1979. רוגל, 1979^ב
- נ' רוגל, "מי במגיני תל חי", **כיוונים** 38 (1990), עמ' 129-151. רוגל, 1990
- א' שפירא, **חרב היונה**, תל אביב 1993. שפירא, 1993